

SAIDƏ İSMAYILZADƏ

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

IX-XI ƏSRDƏ QAFQAZDA QIPÇAQLARIN SIYASI FƏALİYYƏTI

Açar sözlər: Xəzər xaqanlığı, qıpçaq ittifaqının yaranması, qıpçaqların qafqaza yürüşləri, qıpçalqarın siyasi tarixi

Ключевые слова: Кыпчаки, места поселения, международные отношения, торговые караванные пути

Key words: Khazar Dynasty, apperiance of Kipchak union, attacks of Kipchaks to the Caucasus, political history of kipchaks

Xəzər xaqanlığının dağılması ilə uzun müddət Xəzər dənizi yolu ilə köçərilərin hücumunun qarşısını alan sipər də dağıldı. İndi, Xəzərlərin olmadığı bir dövrdə quzlar Volqa çayı boyunca yola düşdülər və Cənub-Şərqi Avropanın düzənlikləri boyunca yayıldılar. İtil və semenderin qalıqları hələ aşkar edilməmişdi, lakin xarabalığın mənzərəsini Aşağı Don, Şimali Don və əlbəttə, sarkelin yerində slavyan Ağ Çadırın tikinti xarabalıqları içərisində arxeoloqlar, çox güman ki, avarların sığınacağı olan çox mühəqqər komaları tımlamışlar. Çox maraqlıdır ki, Sarkel şəhərciyini yuxarı qatında köçərilərə məxsus keramika aşkar olunmamışdır. Həm əkinçilik, həm də peşəçilik tamamilə məhv edilmişdi. Alan-bolqar əkinçilərini əkin yerləri otları dolu idi. Yerli əhalinin bir hissəsi Donun, Terekin, Kubanın meşəli təpələrində gizlənmişdilər, bir hissəsi isə Qafqaz dağlıq yaylasına getmişdilər. Hun sonrakı dövrdə olduğu kimi, yenə də düzənliklər haqqında həтта uzaq Fransada da dəhşətlə danışırdılar.

Köçəri türkləri Aşağı Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Qərbi Xəzər sahili otlaqlar maraqlandırmış və onların bura gəlməsinə səbəb olmuşdur. Burada iqlimin rütubətliliyi və otluğun güclü inkişafı hesabına köçəri maladarlıq üçün optimal şərait yaranmışdı.

Əkinçi əhalinin düzənliklərdən çəkilməsi Şimali Qafqazda da müşahidə olunur. T.M.Minayevanın qeyd etdiyi kimi, Stavropol alan şəhərciklərində, Kubin, Uçkurk, Elburqan, Yeni-Kuvin aulu yaxınlığında təxminən XI əsrdə həyat donmuşdu. Elə həmin dövrdə X-XII əsrlərdə dağlıq yaylanın dərinlikləri və dağ keçidlərinə giriş yerlərdə əhalinin sayı artır. T.M.Minayeva xüsusilə qeyd edir ki, yenidən dirçəlmiş əhali əksər hissəsi ilə yaşayış üçün çox əlverişsiz olan əlçatmaz yerlərdə yerləşmişdilər. Burada razılaşmaq lazımdır ki, bu seçim könüllü yox, məcburi olmuşdur (1, 18). T.M.Minayeva hesab edir ki, alanları Şimali Qafqazda qıpçaqlar sıxışdırıblar. Bu fikrin mahiyyətini inkar etmədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, oturaq əhalinin sıxışdırılması qıpçaqlardan əvvəlki, peçeneq-quz dövründə başlamışdır. XI əsr gürcü tarixçisi Cuanşerin verdiyi məlumatlara görə, onun dövründə Peçenekiya Osetiya daxilində yerləşən çay boyunca məhdudlaşır və yalnız sonralar peçeneklər türklərdən qaçdılar və qərbə yollandılar (1, 18). Quzların Mərkəzi Qafqazda olmaları haqqında Böyük Zelençukla Qaravul stansiyası ətrafında daş heykəlin tapıntısı xəbər verir. Heykəlin siması, xüsusilə əllərin vəziyyəti - sağ əlin dirsəyə doğru əyilməsi və sol əl isə qılıncın tutacağında-erkən türklərin daş heykəllərinin simalarına uyğun gəlirdi.

Xəzəriyanın dağılmasından sonra Şimali-Şərqi Dağıstan əhalisində həyat dayanmışdı. Tersko-Sulak ovalığının təpələrində o cümlədən Germençik ətrafında məskunlaşmış əhali

məhv edilmişdi. Bu abidələrin dəqiq tarixi IX-X əsrlər qeyd edilir. Onlardan bəzilərində yanğınların izləri aşkar edilmişdir.

Təxminən bu dövrdə orta Sulak məskunlaşma yerlərində də həyat dondurulmuşdu. Bizim mövzu üçün xüsusi əhəmiyyətə erkən orta əsrlər dövrünə aid Miatlin məskunlaşma məntəqəsi malikdir. Bu məntəqə Sulak kanyonlarının bağlandığı yerdə yerləşmişdir. Miatlin erkən orta əsr məntəqəsi çöl mədəniyyətinin ən cənub abidəsidir. Sonradan dərinə doğru getdikcə Dağıstanın yerli dağətəyi mədəniyyətlərinin abidələri yerləşmişdi. Onlardan ən yaxını Uzun-təpə ətrafında yerləşən sərdabələrdir. Çox güman ki, Miatli və Uzun-tala arasında Şimali Dağıstanın mədəniyyətinin cənub sərhədi, Xəzəriyanın qədim sərhədi keçirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, Miatlin məntəqəsində aşkar edilmiş keramikadan fərqlənmirlər.

IX-X əsrlərdə Miatlin məntəqəsində həyatın dondurulması və bir müddət keçdikdən sonra burada köçərilərin qəbirlərinin aşkar edilməsi, şübhəsiz, xəzər sonrakı dövrdə köçərilərin Sulak dərəsinə soxulmalarından xəbər verir. Lakin bu istiqamətdə ölkənin daxilinə çöllülərin hərəkəti dayanmışdır. Onlar Tepsili-tau yaylasını aşaraq Şura0ozen çayı hövzəsini ələ keçirmişlər. Bunu Miatlin məntəqəsinin tarixini şimal-şərqi dağlıq yaylalarının erkən orta əsr abidələrinin tarixi ilə tutuşdurmaqla müəyyən etmək olar.

Məlumdur ki, Volqa boy quzlar Kiyev knyazı Svyatoslav İqoreviçin çağırışı ilə Xəzəriyanın dağılmasında iştirak etmişlər. İbn Miskaveyx yazır ki, türklər (quzlar) Xəzəriyyəyə 965-ci ildə hücum etmişlər. Kiyev dəstələri Şimali Dağıstandan çıxdıqdan sonra quzların bir hissəsi Tresko-Sulak ovalığı düzənliklərinə tərəf irəlilədilər.

Köçəri-çöllülərin Dağıstan yaylasına soxulması ilə xəzər dövründə formalaşmış ilk türkdilli əsas geniş türk dilli zonaya çevrildi və bura demək olar ki, bütün Şimali-Şərqi Dağıstan daxil idi. Bu zonanın etnik rəsmiləşməsi XI əsrin ortalarında Şərqi Avropaya hərəkət edən yeni köçəri axını ilə bağlıdır. Bunlar çöllü qıpçaqlar idi.

Oğuz it - barak tayfasına məğlub edildikdən sonra iki çayın axarı ilə yaranan adada qaldı və orada kök saldı. Bu zaman əri müharibədə ölmüş hamilə bir qadın böyük bir ağacın oyuğuna girərək orada uşağını dünyaya gətirdi. Oğuzun qadına yazığı gəldi və dedi ki, indi ki, bu uşağın atası yoxdu, onda mən onu oğulluğa götürürəm. Və onu Kıpçak adlandırdı. Bu söz türk mənşəlidir və türk dilində içi çürümüş ağac deməkdir. Bütün qıpçaqlar bu uşaqdan törəmişlər. Bu, qıpçaqların mənşəyi haqqında yaranmış bir əfsanə idi.

965-ci ildə Xəzər İtilin dağılmasından və xaqaqlığın devrilməsindən sonra Volqanın aşağı axarında qıpçaq şəhəri Saksin yarandı. Saksin xəzərlərin keçmiş paytaxtı İtilin yaxınlığında və ola bilsin ki, elə bu şəhərin yerində yerləşirdi. Qıpçaqların dövründə Saksin Volqa-Xəzər ticarət yolunda mühüm ticarət məntəqəsinə çevrildi. Saksin vasitəsilə yaxın və orta Şərqdən gətirilən malla Volqa boyunca Kam Bolqarıstanın aparıldı. Saksin monqol-tatarlar tərəfindən dağıldıqdan sonra bu şəhərin əhalisi, o cümlədən qıpçaqlar bolqarlara sığındılar.

Xəzər dövründə olduğu kimi, qıpçaqların dövründə də Qərbi Xəzərsahili ovalıq yalnız sülh deyil, həm də hərbi məqsədlərə xidmət edir. Məlumdur ki, XII əsrdə Volqa boyunca Qafqaz sahillərinə doğru rus hərbi gəmiləri hərəkət etmişdir. Ola bilsin ki, qıpçaqlar-saksinlər rus dəniz qüvvələri ilə birlikdə Cənub-Qərbi Xəzərsahili müsəlman dövlətlərinə hücumda iştirak etmişlər. V.V.Bartold yazır ki, qıpçaqlar müsəlman vilayətlərinə hücum etməyə davam edirdilər və bəzən bu yürüşlər işğalçı xarakter və məqsədi daşıyırdı. XII əsrdə müsəlmanlar bir müddət Dərbəndi və hətta ondan cənuba olan bir sız vilayətləri itirdilər. Gürcü salnamələrində Dərbənd qıpçaqları qeyd edilmişdir (2, 240). Çox güman ki, monqol dövrünə qədər çöllü qıpçaqlar Dağıstana daxil olmağa başlamışdılar.

Dəşt-e-Qıpçağın Cənubi Qafqazla geniş ticarət və mədəni əlaqələri aşağıdakı mühüm fakt ilə təsdiq edilir. Burada biz alışqan maddə - neft ilə dolu olan atıcı silahların qıpçaq ordusunda keçməsinə nəzərdə tuturuq. Belə silahlar qıpçaqların əlinə yalnız Şərqi Cənubi Qafqazdan və yalnız Dağıstan ərazisi ilə keçə bilərdi. Rus salnamələri bu silahların ruslarla döyüşdə işlədilməsi haqqında xəbər verir.

XII əsrə aid anonim gürcü tarixçisi IV Davidin 1123-cü ildə Dağıstana yürüşü haqqında yazır ki, çar David Dərbənd qıpçaqları və lakalar üzərində qələbə çaldı. Qeyd etmək lazımdır ki, gürcü mənbələrində lakalar Dağıstanın dağlı əhalisinə deyilirdi. Dərbənd qıpçaqları, çox güman ki, düzənlikdə yaşayırdılar və ola bilsin ki, müəyyən bir hissəsi Dağıstanın dağlıq yaylasında məskunlaşmışdı.

Şimali Qafqazda qıpçaq ordası az sayda idi. XI əsrin sonunda yaşamış gürcü xronisti cuanşerin verdiyi məlumata görə, qıpçaqlar Şimali Qafqazın düzənliklərini tutaraq oradan yalnız peçenekləri deyil, həm də cıqları-gürcü mənbələri adıgeyləri belə adlandırırdılar-də sıxışdırıb uzaqlaşdırırdılar. "Katlis Tsxovreba" əsərində (Gürcüstanın tarixi, XII əsrə aid mənbə) Qıpçakiya Şimali Qafqazda o dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən biri kimi çıxış edir və hətta mənbədə "Didi Kivçakti"-Böyük Qıpçakiya adlandırılır. Şimali Qafqazda çoxlu sayda qıpçaq ordusunun olması barədə yarım milyon qıpçağın Gürcüstanaköçürülməsi faktı da xəbər verir. Bu köçürmə IV Davidin 1118-1120-ci illərdə istəyi ilə baş vermişdi və Otrokun Şimali Qafqaza qaçması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Gürcüstanə yürləmiş qıpçaqlar qırx min döyüşçüdən ibarət idi. Onlardan beş min seçmə döyüşçü IV Davidin şəxsi qvardiyasında çıxış edirdilər. Şübhəsiz, bu köçürmədə əsas rol çar Davidin Otrokun Quranduxt adlı qızı ilə evlənməsi oynadı. Çox maraqlıdır ki, "Kartlis Tsxovreba" əsəri bütün Gürcüstanın çariçası adlandırır. İnanmaq çətindir ki, IV David qaçqın vəziyyətdə olan bir hökmdarın qızı ilə evlənməmiş olsun. Otrok Şarukanoviçin Şimali Qafqazda qazandığı yüksək məqamı haqqında gürcü salnamələrinin ona verdiyi məlumatlara görə müəyyən etmək olar. Bu o deməkdir ki, gürcü xronistin təsəvvüründə Otrok bizim tarixşünaslıqda qəbul edildiyi kimi qıpçaq köçkünlərinin başçısı-eristavi deyil, Şimali Qafqaz Qıpçakiyasını mərkəzləşdirilmiş dövlət, mərkəzli rəhbərliyi ilə idarə olunan monarxiya təsəvvür etmək yalnız olardı. Bununla bağlı olaraq qeydetmək lazımdır ki, gürcü mənbələrinin əksəriyyəti qıpçakiyanın hökmdarı Atrak Şarukanoviçi çar deyil, qıpçaqların başçısı adlandırır. Bəzi gürcü mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, müəyyən olunur ki, qıpçaqlarda patriarxal münasibətlər mövcud idi və bu arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş əlamətlərdən üzə çıxır.

Qıpçaqların böyük kütləsi XI əsrin ilk onilliyində yaşadıkları ərazilərdən qalxaraq uzunmüddətli səfərə başladılar. Bu, iqtisadi cəhətdən köçəri həyatla, ictimai cəhətdən isə hərbi demokratiya ilə bağlı idi. Qıpçaq ordusuna sərt, istedadlı sərkərdələr rəhbərlik edirdilər. İqtisadi və sosial inkişafın zəifləməsi üzündən yeni torpaqların əldə edilməsi lazım gəlirdi. Cənub çöllərinin zəbt olunması daha məhsuldar olan Dnepr və Donun aşağı ətrafları və Azov ətrafı ərazilərdən başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tiropaqlarda peçeneklər yaşayırdı. Lakin, VII əsrdə həmin sahələrdə (yəni Şərqi Azov ətrafı) Azovun şərq sahillərindən sıxışdırılaraq çıxarılmış bolqarlar məskunlaşmışdılar. XI əsrdə bolqarların bir hissəsi burada yaşamaqda davam edirdi. Şimali Donun yuxarılarında isə alanlar yaşayırdılar (4, 180).

Qıpçaqlarda cəmiyyətin formalaşmasında peçenek və quz (uz) ordularının qalıqları mühüm rol oynayıblar. Bunu hər şeydən əvvəl dəfn adətlərinin müxtəlifliyi sübut edir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə bu xalqların etnik adətlərində eynilik çox idi. Belə ki, ölünün qohumları qarşısına mühüm bir vəzifə-öləni o dünyaya hərtərəfli hazırlamaq dururdu. Fərqlər isə əsasən bu adətin bəzi detallarında idi.

Şərq həmişə öz qanunları ilə yaşamışdır. Alan və qıpçaqların Don uğrunda mübarizəsi uzun müddət davam etmişdir. Don o illərdə Avropanın şərq sərhədi hesab olunurdu.

Avropa torpaqlarına çıxmaq hüququnu qıpçaqlar əldə edə bilmişdilər. Onlara isə alanlara gizlicə kömək edən və alanların vasitəsilə zərbə vurmağa çalışan yunanlar və romalıları mane olurdular.

Belə hesab olunur ki, “Don” sözü alan dilində su anlamını verir. Qıpçaqlara təkə su deyil, Avropa çölləri də lazım idi.

370-ci ildə Balamir xan Don üzərinə yürüş etdi. Çay ətrafında ağır döyüşlər getdi. Alanlar məğlub oldu. Qalib gələn qıpçaqlar sanki torpağı dincə qoyaraq geri çəkildilər. Yalnız 372-ci ildə ilk qıpçaq arabaları bu ərazilərə daxil oldu. Onlar burada şəhər və məntəqələr salmaq üçün ərazilər seçdilər.

Arxeoloqlar dəqiqləşdirmişdilər ki, Don ətrafında bütün qədim şəhərlər məhz qıpçaqlar tərəfindən salınmışdır. (4,28) 1060-cı ildə onlar rus çöllərinə ilk hücumu başladılar. Çerniovlı Svyatoslav öz drujinası ilə qıpçaqların güclü dəstələrini qıra bildi. Bir çox qıpçaq döyüşçüləri öldürüldü və Snovi çayında batırıldı.

1061-ci ilin yanvar ayının sonu və fevral ayının əvvəllərində qıpçaqlar yenidən bu yerlərə qayıtdılar. Həmin illərdə Çerniqov və Pereyaslavlı knyazları Svyatoslav və Vsevolodun apardığı döyüşlər onu sübut etdi ki, Don ətrafı çöllərdə qıpçaqlar yaşayırdılar.

Cənub-Şərq torpaqlarına növbəti yürüş 1068-ci ildə olmuşdur. Bu dəfə Lte (Pereyaslavlı knyazlığı) çayı üzərində İzyoslav və Vsevolod Yaroslaviçlərin birləşmiş polkları qıpçaq dəstələri ilə görüşdülər. Lakin, həmin döyüşdə rus-slavyan dəstələri darmadağın edildi.

Bu dövrdə qıpçaqların qərb qolu olan kuman cəmiyyəti də inkişaf edirdi. Onlar Dnepr-Dnestr çayları arasındakı ərazidə daha sürətlə yerləşir, formalaşır və möhkəmlənirdilər. Artıq kuman-qıpçaqlar köçəri həyatdan əl çəkərək oturaq həyata keçir, əkinçiliklə məşğul olmağa çalışırdılar.

1071-ci ilin salnaməsi sübut edir ki, qıpçaq döyüşçüləri Rostovs və Neyatin şəhərlərindən gəlmişdilər. Həmin şəhərlər isə Dneprin sağ qolu olan Rosa çayının sağ sahillərində yerləşirdi. Rosa çayının sağ sahili qalın meşəliklərlə örtülüdür. Bu vəziyyət isə çöldən çaya yaxınlaşmağı çətinləşdirirdi. Çaya Dneprin ətrafı ilə Rosaya gedən yolun vasitəsi ilə yaxınlaşmaq olardı. Qərbdən Buq ətrafında da meşəliyi yarıb keçmək mümkün idi. Görünür, 1071-ci ildə baş verən döyüşlər də bu məsələlərlə əlaqədar idi.

1092-ci ilin quraqlı günlərində kuman-qıpçaq ordusu növbəti hücumu başladı. Qərbi Ros şəhərcikləri-priluk və Poseçen ələ keçirdi. Kuman-qıpçaqlar öz aralarında hərbi ittifaq bağlaya bilməmişdilər və roslu knyaz Vasilko Rastislaviçlə əlaqə saxlayır, basqınlarda ona öz köməklərini göstərirdilər.

Qıpçaqlar boş torpaqları məskunlaşdırmaq hesabına öz ərazilərini genişləndirirdilər. Lakin bu iş heç də onlara asan başa gəlmirdi. İnsanlar yolsuzluqla, quraqlıqla. Şaxtalı qışla daima mübarizə aparmalı olurdular.

Xalqların Böyük Köçü parçalanmış qədim dünyanı birləşdirirdi. Artıq bu dünyanın parçalanması mümkün deyildi. Çünki şərqilərlə qərblilər birləşmişdi. Düşmənlərlə də güclü toqquşmalar baş verirdi. Lakin, Don ətrafında gedən döyüşlər digər döyüşlərdən tamamilə fərqlənirdi. Qıpçaqların bu cür döyüşkənliyi barədə avropalılar da çox eşitmişdi. Həmişə xəbər döyüşçülərdən irəli gedirdi.

XI əsrin sonlarında Şərqi Avropa çöllərində həyat sabitləşirdi. Artıq qıpçaqlar oturaq həyata alışırdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə yalnız varlılar köçərilik edirdilər.

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

Kasıblar isə əkinçiliklə məşğul olur, sənət öyrənirdilər. Lakin bir qədər varlanan ortabab qıpçaqlar oturduğu yeri qoyaraq yeni ərazilərə üz tuturdular.

Donun şimal hövzəsində olan daha məhsuldar torpaqlarda daimi qışlaqlar yaradılmağa başladı. Həmin torpaqlarda əcdadlar üçün bütələr qoymaq, kurqanlar yaratmaq olardı. Artıq ailə qəbiristanlıqlarının yaradılmasına başlanmışdı.

Böyük qıpçaq ordularının daimi hərəkət etməsi onları praktiki olaraq ələ keçilməz edirdi. Bütün XI əsr boyu ruslar (varyaqlar) bir dəfə də olsun köçün içərilərinə daxil ola bilməmişdilər.

1111-ci və 1116-cı illərdə rus döyüşçüləri qıpçaq şəhərlərindən bəzilərini ələ keçirməyə müvəffəq olmuşlar.

Donda məskunlaşan qıpçaqların bir hissəsi Dnepr ətrafına köç etdi. Həmin dövrdə bu torpaqlar qıpçaq xanı Bonyakın orduları tərəfindən tutulmuşdu. Məhz Bonyak Tuqorkan xanla birlikdə həm rus torpaqlarına, həm də bizans üzərinə hücum etmişdilər. Lakin qüvvə və siyasi fəallıqlarına baxmayaraq XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərində öz keçmiş qüdrət və qüvvələrini itirmiş oldular.

1107-ci ildə bonyak və Şarukan Pereyaslavl knyazlığının üzərinə yürüş təşkil etdilər. Onlar çox böyük qüvvə ilə Lubna şəhərinə yaxınlaşdılar və Tula çayının sol sahilində durdular. Svyatopolk və Vladimir qəfildən qıpçaq ordularına hücum etdilər. Özlərini itirən qıpçaq döyüşçülərinin çox hissəsi qılıncdan keçirildi. Bonyakın qardaşı Taaz öldürüldü. Suqrخان öz qardaşları ilə əsir düşdü. Şarukan isə əsir düşməkdən zorla canını qurtatdı.

XII əsrin ortalarında bütün yollar artıq qıpçaqları Dneprə doğru aparırdı. 1152-ci ilin salnaməsində deyilirdi: "Bütün qıpçaq torpağı İtil (Volqa) və Dnepr arasında yerləşir". (1,56) Bu torpaqların sərhədləri şimaldan Sula və Oreli çayları arasındakı ərazilərə, şərqdən Don və İtil çayları ilə cənubdan Şimali Qafqaz, Krım və Azovətrafi çöllərə, qərbdən isə İnkuls və Dnepr çayları ilə müəyyənləşdirilirdi.

XII əsrin 60-70-ci illərinə qədər heç bir iri siyasi ittifaq müşahidə olunmurdu. Qıpçaqlar ayrı-ayrı xırda ordulara parçalanmışdılar. Rus salnamələrində Toksobiçlər, Yeltukovlar, Burçeviçlər kimi daha səlahiyyətli və qüvvətli orduların adı çəkilir. Onlar hər ilə rus knyazlıqlarına basqınlarda fəal iştirak edirdilər. Hətta bu orduların bəziləri haqqında məlumatlar Şərq ölkələrinə də gəlib çatırdı. Arxeoloqlar daş hetkəllərin, kurqanların sayına görə çöldə qıpçaqların böyük və ya kiçik tayfalarla yaşadığı yerləri müəyyən edə bilmişlər. Bunların arasında yalnız burçeviçlər fərqlənirdilər. Belə ki, tayfanın adının götürüldüyü "böri" sözü türkcə canavar deməkdir. Buna görə də "canavarlar" ordusu yalnız Dneprin sol sahilinə birləşən Volçye (canavar) çayının ətrafında yaşaya bilərdi.

Burçeviçlərin qüvvətli ordusu ilə bonyak xanın da adı sıx bağlıdır. Bonyak xan belə gəncliyində hərbi rəhbərliklə yanaşı, kahun rolunu da yerinə yetirmişdi. Bir adamın simasında hərbi və dini vəzifələrin toplanması o zamankı çölün əlamətlərindən idi. Çöldə uzun müddətli hücumlardan, mübarizədən sonra XI əsrin 70-ci illərinin sonu-80-ci illərinin əvvəllərində qıpçaqlar Kiyev knyazına yaşamaq və köçəriliklə məşğul olmaq üçün sərhədyanı ərazilərin verilməsi üçün müraciət etdilər. Lakin 1093-cü ilin salnaməsində göstərilirdi ki, qıpçaqlar "hələ 10-15 il əvvəl Dneprin sağ sahilində yerləşən Torçesk şəhərində yaşayırdılar". (1,73) Bu onu göstərir ki, həmin müraciətlərdən əvvəl də qıpçaq tayfaları artıq ətraf ərazilərdə məskunlaşmışdılar və oturaq həyat keçirirdilər. Pereyaslavl və Çerniqov knyazlarında köçəri türkdilli ordular yaşayırdılar. Sonralarbu knyazlıqlar ruslara verildi.

Sula çayının sağ sahilindəki Varina, Diryatina, Ksnyatin kimi qala-şəhərlərin ərazilərində bol otlu örüş sahələri, çəmənələr var idi. Belə münbit torpaq örtüyünə malik sahələr Vse-

voloji, Unenj, Boxmaç və Belayeva şəhərlərinin ətraflarında da aşkar olunmuşdur. Görünür, burada qıpçaqların daha qüdrətli tayfaları (federatları) yaşayırdılar.

Dnepr ətrafına məskunlaşan boylardan biri də bayandur boyu idi. Rus salnamələrində onların adı “berendeylər” kimi adlanırdı. Bu haqda məlumatı 1097-ci ilin salnaməsi verir. Onlar Rusiya ərazisində çox geniş şəkildə yayılmışdılar. Bayandur tayfası (bendeylər) Vladimir-Suzdal torpaqlarında da məskunlaşmışdılar, hətta indiyə qədər onların yaşadıkları yerlərin adları qalmaqdadır. Berendeyev Slobodası, berendeyev stansiyası, Berendeyev bataqlığı və s.

Rus tarixçilərinin fikrincə, qıpçaqların köçəri həyatının formalaşmasında rus knyazlarının da böyük rolu olmuşdur. Məsələn, S.A.Pletnyova yazır ki, ağıllı və uzaqgörən rus knyazı Vladimir Monomax qıpçaqların həyatında xüsusilə fərqlənmişdir (1, 73). Belə ki, Sutin çayı üzərində qıpçaqları məğlub edən monomax digər türk tayfalarını çölə gətirmişdir. 1117-ci ildə belavejlilər Rusun Çerniqov sərhəddində qala şəhər tikdilər. beləliklə də, Monomax qıpçaqlara qarşı onların özlərindən ibarət sərhəd düzəldə bilir. Onlar köçəriliyin yeni formasına keçdilər. Yəni, köhnə marşrutları saxlayaraq yayda yaylağa qalxır, qışda isə sürülərini arana köçürürdülər.

XII əsrin 40-cı illərində Poroqyada yaşayan bütün köçəri tayfaların yeni etnik birliyin yaradılmasında ilk addımlarını atmalarına baxmayaraq, onların hamısı etnik qrupa aid olduqlarını yadda saxlaya bildilər. Bu etnik birliyə peçeneqlər (1151-1162), turpeylər (1150). Kalpiçlər (1160), bastiyələr (1170 ci illər) də daxil oldular. Lakin iki mühüm ittifaq - Dnepr ətrafında və Donda yaşayan qıpçaqların ittifaqı dah qüdrətli və mütəşəkkil təşkil olunmuşdur. Dnepr ətrafı və Don qıpçaqları Azov dənizinin sahillərində yaşayan tayfalarla əlaqə saxlayır, lazım gəldikdə onların köməyindən istifadə edirdilər. Beləliklə, çöldə ərazi etibarilə rus knyazlıqlarına və Avropa krallıqlarına bərabər iki böyük ittifaq yaranmışdı. Rus tarixçisi B.A. Rıbakov çöldə iki ağ və qara “kumanqıpçaq” ittifaqını ayırırdı. Çöldə Dnepr ətrafında yaşayan qıpçaqlar daha çox hökmranlıq edirdilər. Onların Toqle. İzay, Osoluk, Kobak kimi məşhur xanlarının adı bu günə qədər gəlib çıxmışdır (3, 220).

Don qıpçaqlarının başında isə Şarukan xan dururdu. Şarukan xan gəldükdən sonra hakimiyyəti onun oğlu Sırçan, daha sonra isə Oturaq xan idarə edirdi. Oturaq gürcü qızı ilə evlənmişdi və bu ailədə Konçak (qançaq) xan kimi igid böyüməkdə idi. XII əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Don tayfa birliyinə rəhbərlik bu xanın əlində toplanmışdı. Konçak xanın orduları Tora çayının ətrafında (bu çay Donun orta axarı idi) toplanmışdır. Rus knyazları özlərindən daha güclü düşmənlə vuruşmağa çalışmışdılar. Don ətrafında qıpçaqların üzərinə 1185-1192-ci illərdə iki yürüş edilsə də, onlar məğlubiyyətə uğramışdılar. Hər iki yürüşə Şimali Novqorod knyazı İqor Vyatoslaviç rəhbərlik edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Артаманов М.И. История Хазар. Л.1962
2. Асадов Ф.А. Арабские источники о тюрках в раннемсредневековье. Баку, Эльм 1998.
3. Ахинжанов С. М. Кыпчаки и истории средневекового Казахстана Алма Ата, 1989
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия Сог.Т.И.М. 1963
5. Федеров Я.А., Федеров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе М. 1978
6. Плетнева С.А. Полавцы М. 1990
7. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. М. Наука, 1982
8. Коргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной России Феодальная Русь и Кочевники М. 1967

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

9. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа М. 1960

САИДА ИСМАИЛЗАДЕ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЫПЧАКОВ НА КАВКАЗЕ

Статья посвящена изучению и описанию политической истории Кыпчаков на Кавказе в IX-XI вв. Естественно, что этот вопрос невозможно подробно описать в одной статье. Затрагивается проблема образования союза кыпчакских племен после распада Хазарского каганата. Описываются поселения кыпчаков, их набеги и политическая история.

SAIDA ISMAILZADEH

THE SOCIAL ACTIVITY OF KIPCHAKS IN THE IX-XI CENTURIES IN THE CAUCASUS

The article is dedicated to find out political history of Kipchaks in the IX-XI centuries in the Caucasus. Surely this matter could not be revealed in one article and appearance of kipchak union after deciling Khazar Dynasty, the area in which kopchaks spread out and their attacks political history-such kind of cases are described in the article.

Rəyçilər: t.e.n.V.Veysalova, t.e.d.İ.M.Məmmədov

Gəncə Dövlət Universiteti "Ümumi tarix" kafedrasının 20 dekabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).